

QARAQALPAQ HÁM QAZAQ XALIQ ERTEKLERI TIPOLOGIYASI

Berdibaeva Q.I.

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı 1-kurs magistrantı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20308264>

Tipologiya termini zatlarıń hám qubılıslardıń hár túrli tipleri arasındaǵı qatnastı kórsetetuǵın klassifikaciya. Tipologiyalıq baylanıslar siyasiy jámiyetlik shárayatınıń uqsaslıǵınan kelip shıqqan hám ádebiyattaǵı birdey nızamlılıqlarǵa juwap beretuǵın ádebiy baylanıslar ulıwma aytqanda bunday termindi komforativistika- grekshe salıstırıw degendi ańlatadı. Dúnıya júzine belgili A.Arne, S.Tompson, V.Ya.Propp, E.A.Meletinskiy, V.Anikin, L.G.Barag, E.A.Tudorovskaya, Yu.M.Sokolov, túrkiy tilles xalıqtan S.Qasqabasov, E.Tursunov, A.Baymuratov, Sh.Geldieva, F.X.Gezalov, B.Karimov, M.Afzalov, K.Imonov, Ğ.Jalolov, Q.Beknazarov, J.Yusupov, S.Jumaeva, N.Dustxojaeva, Q.Qodirov, Z.Rasulova, Sh.Nazarova, qaraqalpaq alımlarınan N.Dáwqaraev, Q.Ayymbetov, Q.Maqssetov, Q.Mámбетnazarov, P.Óteniyazovlar erteklerdi hár qıylı aspektlerde izertlep úyrendi.

Qaraqalpaq xalıq dóretpeleri menen birge qońsı tuwısqan hám bul elden alısta jaylasqan xalıqlardıń ertekleri arasında mazmunlıq, motivlik, syujetlik uqsaslıqlar jiyi ushırasadı. Máselen: qazaq xalıq dóretpelerinen «Qaramergen» erteginde samawrın, dásturxan, quman, altın besik, «Aǵash at tuwralı» erteginde ushar at, sıyqırlı qońıraw, «Kúyew tańlaǵan qız» dóretpesinde shıpalı alma, sıyqırlı alma sıyaqlı predmetler qaharmanlardıń tamaǵın toq, alısın jaqın, awırın jeńil etiwge úlken rol oynaydı. Ózbek xalıq awızeki dóretpeleri de qaraqalpaq xalıq erteklerine mazmunlıq jaqtan oǵada jaqın keledi. Ásirese, sıyqırlı erteklerde tańqalarlıq ájayıp sıyqırlı buyımlar, zatlar eki xalıqtın awızeki shıǵarmalarında jiyi gezlesedi. Mısalı, «Altın balıq» erteginde sıyqırlı balıq, «Qılısh batır» erteginde jan jaylasqan qılısh, «Málıka Gulzar» erteginde sıyqırlı ayna, ushar gilem, shıpalı alma, «Burshaq palwan» da (Nuqat palvon) óli hám tiri suw, «Zulqumar» erteginde sıyqırlı ayna, ushar gilem, shıpalı alma bir qansha funkciyalardı atqaradı hám birneshe qaraqalpaq xalıq erteklerine mazmunı jaqın keledi. Rus xalıq erteklerinde de qaraqalpaq xalıq dóretpelerindegi sıyaqlı qaharmanlardıń arız-ármanlarına erisiwinde sıyqırlı predmetler úlken rol oynaydı. «Sıyqırlı júzik» atlı ertekte júzik, «Ájayıp kóylek» te kiyim, tilsimli suw, «Ekaterina patsha hám etikshiniń hayalı» erteginde sıyqırshı ǵarrı, sıyqırlı saz ásbabı dıqqatımızdı tartadı. Tatar xalıq erteginde de qaraqalpaq xalıq folklorındaǵıday sıyqırlı buyımlar keń orındı iyeleydi. Mısalı, «Alpamsho menen dáwjúrek Sanduǵash» atlı tatar sıyqırlı erteginde oq jay menen onıń oǵı sıyqırlı qásiyetke iye boladı. Türk xalıq

shıǵarmalarınan «Wázirdiń ertegin» de sıyqırlı shıǵan sóz etilse, usı xalıqqa tiyisli «Sırlı gúl» erteginde sıyqırlanǵan gúl sońında qızǵa aylanǵanlıǵı aytıladı. Mongol xalqınıń awızeki dóretpelerinde de sıyqırlı buyımlar, zatlar sıyqırlı personajlar ushırasadı. «Qamshı» erteginde ǵarǵa jigitke sıyqırlı ıdıs hám qamshı bergenligi sóz etiledi. «Tilsim taw» polyak xalıq erteginde ólgen adamdı tiriltetuǵın suw aytılsa, usı xalıqqa tiyisli «Dáwler menen batır hám shopan» erteginde sıyqırlı qılısh sóz boladı. «Altın balıqshılar » atlı chex erteginde bolsa, shaxzada ushar qanat penen súygen qızın alıp keledi. «Altın shashlı málıka» atlı chex erteginde málıka janlı hám jansız suw menen súyikli Irjıkti tiriltedi. Bul «Qulamet tóre» atlı qaraqalpaq xalıq ertegindegi mama kempirdiń batırdı ábizámzám suwı menen tiriltken epizodtı eske saladı. Bolgar xalıq dóretpelerinen «Haq kewil torǵay» atlı ertekte torǵay ǵarǵıǵa sıyqırlı tayaq, sıyqırlı temir balǵa beredi. Usı xalıqqa tiyisli «Mańlayında juldızı bar jigit» atlı erteginde anası alma jegennen keyin náreste tuwıladı. Onıń janı qılısthan boladı. Bul dóretpesini «Qılısh batır» atlı qaraqalpaq hám ózbek xalıq erteklerine mazmunlıq jaqtan usaydı. Bolgar xalqınıń «Qásiyetli ǵozalar» atlı ertek onda eki ǵoza pada-pada malǵa, úshinshi ǵoza sulıw qızǵa aylanadı. Bul epizodlar sıyqırlı erteklerde jiyi ushırasıp turadı. Mısalı, «Aquwбай patsha» atlı ertekte de pada-pada mal tolı sıyqırlı sandıq sóz etiledi. Serb xalıq dóretpelerinin biri «Aydarha menen shahzada» atlı ertekte bas qaharmanıń túrli haywanlardıń, jánliklerdiń ishinde janı jasırınǵan aydarhanı óltirip, xalıqtı qutqarǵanlıǵı ǵáp boladı. Bul bir tárepten slavyan xalıqlarınıń biri rus xalqınıń «Ólmes Kashshey» haqqındaǵı erteklerin eske saladı. Slovyan xalıq ertekleri «Shopan bala» hám «Sıyqırlı toǵay» atlı chernogor xalıq erteginde sıyqırshı qızdıń qúdireti sóz etilgen. Batan xalıq erteginde «Sıyqırlı tayaq» atlı ertekte Pakpak degen muǵallım oqıwshıları menen jer júzin aylanadı. Olar sıyqırlı tayaq, kóz baylaytuǵın dári, pal ashatuǵın kitap arqalı oy maqsetine erisedi. Vetnam xalıq dóretpesi «Ájayıp sawǵa» atlı ertekte diyqanǵa ǵarǵa sıyqırlı tas beredi. Tas qálegen nárseni payda etedi. Usı xalıqqa tiyisli «Sıyqırlı tasbaqa» atlı ertekte tasbaqanıń sıyqırlanǵanı aytıladı. Sońınan jániwar jigitke aylanadı. Hind xalıq dóretpelerinen kepterdiń sawǵası diyqannıń jaqsılıǵı ushın kepter oǵan sıyqırlı júzik bergenligi bayan etiledi. Júzik qálegen nársesin payda etedi. «Gúze» atlı hind xalıq erteginde kempirdiń sıyqırlı gúze satıp alǵanlıǵı súwretlenedi. Gúze jigitke aylanıp kempirge xızmet etedi. «Sawdagerdiń balaları» atlı hind xalıq erteginde tórt tuwısqan sıyqırlı ayna, podnos, ushar shar, sıyqırlı tayaq satıp aladı. Bul úsh qaharman qızǵa talasqan talaban haqqındaǵı erteklerdi esletedi.

Qaraqalpaq xalqında ertekler oǵada erte zamanlardan kiyatırǵan bahalı ruwxıy ǵáziyne. Burınnan bar erteklerdiń mazmunında hár túrli dinniń tásiiri, hár túrli inanımlar, eski túsinikler kóp ushırasadı. Folklorist Q.Ayımbetov ertekke “Ertek - ertedege xalıq ómiriniń aynası”, -dep baha beredi. Erteklerdiń

mazmunınan hár qıylı zamanlarda adamlardıń qalay jasaǵan ómir-tirishiligini, xalıqtıń arzıw-ármanların kóriwge boladı.

XI ásirde jasaǵan túrk ilimpazı Maxmud Qashǵariy óziniń “Türk sózligi” toplamında ”Etuk-hikoya, ertek bir nárseni shaxqa bildiriw, ángime qılıw ushın hám bul sóz qollanadı, haslı bir nárseni ángime qılıwdan alınǵan”- dep jazadı.

Erteklerdiń basqa folklorlıq shıǵarmalardan ózgesheligi erteklerde bolǵan hádiyseler shámalaw hám boljawlar menen turmıs shınlıǵınan alısıraq waqıyalar sóz etiledi hám erteklerdi qálegen tınlawshı ózlestirip, ekinshi birewge jetkere beriwge haqlı.

Ertektiń atınan málim bolǵanıday ertekte payda bolǵan. Erteklerdiń payda bolıwın áyyemgi jámiyetlerge baylanıstırıp boljaytuǵın ilimiy pikirler bar.

Geypara ertekler qaraqalpaq xalqı qurılmastan burın, ele islam dini taralmaǵan dáwirlerde shıqqan. Ertekler awız ádebiyatınıń basqa túrlerindey ózgerilip, dúzetilip kelgenlikten, qaraqalpaq xalqınıń sońǵı ásirlerdegi ómiriniń de aynası bola aladı. Qaraqalpaq xalqı óz tariyxınıń uzaqqa sozılıwı dawamında kóp ǵana xalıqlar menen baylanısta qarım-qatnasta boladı: bir ıńǵay siyasiy-tariyxıy turmısta jasadı. Sonlıqtan kóp ǵana qaraqalpaq ertekleri qońsı otırǵan xalıqlar arasına taralǵan. Máselen, “Altın balıq”, ”Diyqan”, “Jalmawız kempir” qusaǵan qaraqalpaq ertekleri tematikası jaǵınan da, qurılısı jaǵınan da, hádiyseni sıpatlaw jaǵınan da qazaq, ózbek, qırǵız, noǵay, túrkmen, orıs ertekleri menen júdá jaqın sáykeslikke iye. Shıǵıs xalıqlarında taralǵan “Mıń bir tın” ertektegi hár xalıqtıń milliy awızeki ádebiyatınan orın alǵan. “Mıń bir tın” ertegi hár xalıqtıń milliy ádebiyatınan orın alǵan.”Mıń bir tın”niń ayırım bólimleri qaraqalpaq tiline awdarılıp, qaraqalpaq xalqınıń jaǵdayına ılayıqlap ózgerilip te ayılǵan. Bunnan qaraqalpaq ertekleriniń bári de basqa xalıqlardan awısıp kelgen degen juwmaqqa keliwge bolmaydı.

Erteklerde adamlardıń dúnya tanıw kóz-qarasları, isenimleri, mifleri, tirishilik etiwdiń hár qıylı formaları qıyalları menen oyları, qullası, adam ómirinde ushırasatuǵın hádiyseler sáwlelenip otıradı.

Erteklerdi aytıwshılarda, tınlawshılar da xalıq. Xalıq óz erteklerinde áytewir nárseni qurı gúrriń etip qoymastan, al onda sol dáwirde jasaǵan ulıwma xalıqtıń ózin qorshaǵan tábiyat qubılısların tanıwı menen turmıs tirishilikleriniń hár qıylı sociallıq jaǵdaylarınıń real kartınaların sáwlelendirgen.

Qaraqalpaq xalıq ertekleriniń variant hám verciyaları. Qaraqalpaq erteklerin ilimpazlarımız bir neshshe túrlerge bólip qaraydı. Ilimpaz N.Dáwqaraevtıń miynetinde erteklerdi qıyalıy, jániwarlar haqqında ertekler, shınlıqtı kórsetetuǵın ertekler dep bóledi. Erteklerdi tematikası boyınsha bir neshshe túrlerge, tariyxıy hádiyseler, xojalıq túrmısqa baylanıslı, úrp-ádet, dástúr, dinge baylanıslı kelip shıqqan ertekler dep bóledi [1,97-98].

Q. Ayımbetovtın ”Xalıq danalığı”nda erteklerdi úlken eki bólimge bóledi:

1. Qıyalıy-fantastikalıq ertekler.

2. Turmısqa baylanıslı ertekler

Bunda qıyalıy-fantastikalıq erteklerdiń ózin ekige: qıyalıy hám haywanatlar haqqında ertekler dep ekige bóledi [2,23-24].

Al, Q.Maqsetov penen Á.Tájimuratovtın avtorlıgındağı “Qaraqalpaq folklorı”nda erteklerdi syujetlik qurılısına, mazmunına, obrazlardıń kóp túrliligine qaray otırıp, shártli túrde úshke bólip qaraydı [3,45-45].

1.Ájayıp hádiyseler haqqında ertekler.

2.Haywanatlar dúnyası haqqındağı (bunda haywanat obrazları menen adam minezin súwretleytuğın) ertekler

3.Turmıs ertekleri

Ájayıp hádiyseler haqqında ertekler óziniń dóreliwi jağınan kútá erte zamanlardan baslanadı. Adamlar tábiyattın jasırın sırın ańlı túrde sezbey atırğanda haywanatlar dúnyası hám tábiyattağı zańlıq qubılıslarda tábiyattan tıs kúsh bir degen túsinik, isenimlerden dóregen ertekler. Adamlar mádeniyattın eń tómeni basqıshında turğanda, turmısın jaqsılaw ushın tábiyat qubılısları, haywanatlar dúnyası menen gúresip olardı jeńiw ushın árman etken qıyal oyınan dóregen hádiyseler ertek formasında júzege kelgen. Qıyalıy erteklerde adamlar tábiyattın sırın bilip, onı óziniń kún kórisi ushın paydalanıwdı oğada erteden árman etken.

Qıyalıy erteklerde qatnasatuğın adamlardı eki túrge bólip qarawdı ilimpaz N.Dáwqaraev óz miynetinde aytqan.

Ayırım ilimpazlarımız qıyalıy sózin barlıq erteklerge tán qubılıs dep qarap, bul erteklerdi ájayıp hádiyseler haqqındağı ertekler dep atadı. Bul erteklerde tiykarğı qatnasıwshı-qaharmanlar adam menen birge dáw-peri, aydarha, jılan, káramatlı quslar, suymurıq káramatlı terek, duwaxanlar, sıyqırlı ayna, taraq, tayaq-qılısh, alma, mástan kempir, adamlardıń haywan, qusqa, tasqa aylanıwı, ushar gilem, ashıl dásturxan h.t.b. hádiyseler sóz boladı. Bulardıń hámmesi adamzat ómirindegi kúndelikli tirishiligine baylanıslı bolıp jaqsılıq penen jamanlıq arasındağı qarama-qarsılıqtı súwretleydi. Bul erteklerde hár túrli maqluqlar, haywanlar belgili bir personajlar retinde de qatnasadı.

ÁDEBIYATLAR:

1. Dáwqaraev N. Shıǵarmaları, 2-tom. Nókis: 1977. – 304 b.

2. Ayımbetov Q.. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1972. – 306 b.

3. Maqsetov Q. Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri. -Nókis: Bilim, 1996.